

«فتوت و تصوف و تأثير آن دو بر يکديگر»

دکتر جمشيد صدری^۱

عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر

قسمت صمدی

دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر

چکیده مقاله:

فتوت یا جوانمردی یک خصلت ارزشمند و نیاز جامعه بشری و عنصر فکری و فرهنگی اجتماعی ما و سیره پیامبران و صالحان، مورد تأیید ادیان الهی و کتب آسمانی به ویژه قرآن کریم می‌باشد. آیین فتوت یک انجمن و تشکیلات انسان دوستانه‌ای است که با گرد همایی مردان جوان و شجاع و پاک و با هدف خیرخواهانه برای بهبود و رفاه حال عامه مردم و کمک به مظلومان و بینوایان در شرایط سخت و بحرانی شکل گرفته و به وجود می‌آید. فتوت یک اصطلاح دینی اجتماعی و صوفیانه‌ای است که پس از تصوف، بیش از هر طریقه‌ای در کشورهای اسلامی رواج داشته است و به دلیل انتساب به انبیاء عظام الهی برتر از همه راهها به شمار می‌رود، و در میان مفاهیم و موضوعات رایج و معمول بیشترین سنخیت و ارتباط و تعامل را با نظام تصوف و عرفان دارد و یکی از جنبه‌های مهم تاریخ اجتماعی تصوف ایران

1- j.sadri@IAU.Abhar.ir.ic

محسوب می‌شود. رفیق و یاور دوران نا مردی‌ها و ناداری‌ها و سختی‌ها و خدمتگذار بندگان خدا و مؤثرترین روحیه و وسیله برای حفظ روح ملی و دینی، ایرانی - اسلامی و ایستادگی قیام در برابر ستمگران و بیگانگان بوده است و قیام صفاریان، سرداران، مرعشیان و صفویان به کمک و رهبری ارباب تصوف و فتوت صورت گرفته است، تعامل و امتزاج فتوت و تصوف بیشتر از هر جای دیگر در خراسان نمود و ظهور داشته، و در ادبیات ملی و دینی ما از جایگاه والایی برخوردار است.

کلید واژه‌ها:

فتوت، فتیان، جوانمردی، عیار، تصوف.

پیشگفتار

بدون شک یکی از موضوعاتی که با تصوّف و عرفان، به ویژه، بعد اجتماعی آن رابطه دارد فتوّت یا جوانمردی است که معمولاً در اوضاع و شرایط خاص بحرانی و نا به سامان با احساس مسؤولیت جمعی از مردم دلسوز و مهربان و جوانان پاک و توانا جهت حمایت و یاری از انسان‌های محروم و مظلوم (مانند جمعیت هم پیمان حلف الفضول و عیاران) به وجود آمده و اعلام موجودیت می‌کند. آیین جوانمردی در اصل یک انجمن و تشکیلات انسانی و انسان دوستانه بوده است و شرایط و عضویت در آن «نیت خیر، خود سازی، خدمت، اخلاق خوب، طهارت ظاهری و باطنی، دیانت»، «صدق، توبه، ترک علایق دنیوی و تحمل رنج و مرارت»^۱ بوده است و به صورت اختیاری و داوطلبانه و مستقل از ارباب و مراکز قدرت و سیاست بوده است، و در صورت نیاز با ارباب ظلم و بیگانگان مقابله کرده و دست به سلاح می‌بردند. آیین جوانمردی در فرهنگ کشورهای اسلامی بیشترین سنخیت و ارتباط را با نظام تصوّف و عرفان به عنوان یک جریان فکری و تشکیلات غیر وابسته به ارباب قدرت و سیاست داشته است، و همین ارتباط به مرور باعث تأثیرگذاری آن دو به یکدیگر بوده است. و عامل مؤثری که (مانند اوضاع و شرایط آشفته و ناگوار روزگار) تصوّف را به سوی اجتماع و سیاست سوق داد فتوّت می‌باشد. متقابلاً تصوّف نیز در آیین فتوّت بیشترین تأثیر را داشته است و این تعامل و امتزاج در بزرگان فرقه ملامتیه و در مناطق خراسان ماوراءالنهر و سیستان دیده می‌شود.

۱- فتوّت‌نامه، ص ۶۵.

۲- همان، ص ۶۰.

واژه فتوت

فتوت کلمه عربی «به معنی جوانمردی و مروت»^۱ و «در زبان فارسی معادل جوانمرد و جوانمردی است»^۲ «فتوت به عنوان یک اصطلاح دینی و صوفیانه و اجتماعی عنوان مسلک خاص است که پس از تصوف بیش از هر طریقه‌ای در کشورهای اسلامی رواج داشته است»^۳ در مورد فتوت حرف و حدیث زیادی است برخی چون سهروردی در نوشته‌های خود فتوت را طریق نام برده، و آن را برتر از همه راه‌ها می‌داند، و دلیل برتری آن را چنین می‌نویسد: «فتوت به دلیل انتساب به انبیاء عظام الهی برتر از همه راه‌هاست»^۴. برخی دیگر چون کاشفی سبزواری و آملی فتوت را علم می‌شمارد که موضوع آن انسان است. کاشفی می‌نویسد: «فتوت علمی است شریف و شعبه‌ای از علم تصوف و توحید و موضوع آن انسان است»^۵.

موضوع فتوت

موضوع فتوت انسان است و شرف هر علمی به شرف موضوع آن است «چه اینکه اهل فتوت به حقیقت متصف به صفات حمیده و تخلق به اخلاق پسندیده است»^۶. فتوت یک موضوع و پدیده گمنام و بی‌اهمیت نیست و در ادبیات ملی و دینی ما شهرت و جایگاه ویژه دارد. به قول فردوسی:

جوانمردی و راستی پیشه کن همه نیکویی اندر اندیشه کن

علل رونق و رواج فتوت

فتوت یک عمل ارزشمند و خیر خواهانه بشری، مورد تأیید انبیاء و صلحا و کتب آسمانی است و یک فرهنگ شناخته شده و آشنای برای ملل و ممالک کهن مثل ایران بوده است. اهل

- ۱- رسایل جوانمردان، ص ۵۹، به نقل از نفایس الفنون آملی.
- ۲- فرهنگ غیاث اللغه، ص ۶۳۵.
- ۳- سرچشمه تصوف در ایران، ص ۱۳۴.
- ۴- رسایل جوانمردی، ص ۶۹، به نقل از فتوت نامه سهروردی.
- ۵- فتوت نامه سلطانی، ص ۵، رسایل جوانمردان، ص ۶۶، به نقل از نفایس الفنون آملی.
- ۶- فتوت نامه سلطانی، تهران، ص ۵، رسایل جوانمردان، ص ۶۶، به نقل از نفایس الفنون آملی.

تصوف و فتوت رفیق و حامی ایام سختی‌ها و ناداری‌ها و ناتوانی‌ها است؛ حتی برخی از نویسندگان و بزرگان، فتوت را نیاز جامعه بشری دانسته و می‌نویسند. «همه به خصال فتوت احتیاج دارند»^۱. بی‌دلیل نیست وقتی به تاریخ نگاه می‌کنیم اوضاع و شرایطی که باعث عقد پیمان حلف الفضول و تشکیل انجمن عیاری و جوانمردی و شهرت افرادی چون حاتم طائی شده است، دوران جاهلیت و ظلم و آشفتگی و گرسنگی ناداری بوده است؛ و ویژگی‌هایی چون «نیک خواهی، نصیحت، اصلاح میان مردم برای رفع کدورت و عدوات و تلاش برای جلوگیری از فتنه و آشوب و تفرقه»^۲. و احقاق حقوق محرومان و مظلومان، این اوصاف را می‌توان در میان مردان نیک اندیش و خیرخواه یافت چنانکه عنصری بلخی می‌گوید:

جوانمردی از کارها بهتر است جوانمردی از خوی پیامبر است
دو گیتی شود بر جوانمرد راست جوانمرد باش و دو گیتی تراست^۳

و این ویژگی‌ها نشانگر آن است که: «تصوف و فتوت تنها رسیدن به کمال فطرت»^۴ نیست و یا اینکه گفته شود «تصوف و فتوت خلق را به دنیا و آخرت رنجاندن و کف نفس از آزار رساندن به خلق می‌باشد»^۵ کفایت نمی‌کند، چون عملاً اهل تصوف و فتوت غیر از اندیشه و تلاش برای رسیدن به کمال فطرت و خودداری از اذیت و آزار دیگران در فکر به کمال رساندن سالکان و جلوگیری از ظلم و تبعیض و پرچمدار مبارزه با ظالمان و حمایت از مظلومان بوده‌اند. این همه ارزش و اهمیت در کار جوانمردان و عارفان برمی‌گردد به اینکه آنها دوستدار و خدمت‌گذار بندگان خدا بوده‌اند. و در حقیقت عامل به فرمایش حضرت محمد(ص) بودند که فرموده است:

«خلق همگی عیال و خانواده خداست و محبوب‌ترین مردم کسانی هستند که نسبت به بندگان خدا دوستدار و مهربان باشند»^۶.

۱- رسایل جوانمردان، ص ۶۷، به نقل از فتوت نامه سهروردی.

۲- فتوت نامه، ص ۷۹.

۳- عنصری بلخی، به نقل از سرچشمه تصوف در ایران، ص ۱۳۵

۴- رسایل جوانمردان، ص ۵۹، به نقل از نقایس الفنون آملی.

۵- ملامتیان صوفیان و جوانمردان، ص ۱۳۴.

۶- فتوت نامه، ص ۵۷.

فتوت در تاریخ

و در تاریخ به افرادی چون عبدالله بن سعد معروف به حاتم طائی (۵۷۵) «به عنوان یکی از جوانمردان تاریخ»^۱ پرداخته شده است و در ایران از ابتدا میان طرفداران خیر و شر با اهورمزدا و دیو مبارزه بوده است که از کهن‌ترین اندیشه‌های ایرانی است و می‌توان گفت فلسفه ایران باستان، فلسفه مبارزان است و عیاران ایرانی از شهرت زیادی برخوردار بوده‌اند «شاهنامه فردوسی تاریخ پهلوانی و جوانمرد پیشگی ایران است»^۲ پس از اسلام اولین گروه جوانمردان برای بهبود و رفاه حال عامه مردم و کمک به مظلومان و بینویان در مقابل ستمکاران و زورگویان و زیاده‌خواهان در زمان حجاج بن یوسف در کوفه به وجود آمد. گروهی که با اندیشه اسلامی ایران (فتوت - عیاری) متشکل از جوانان کاری و هوشیار و جنگجو و شجاع و چابک و خیرخواه در نقاطی چون خراسان و سیستان اعلام موجودیت کردند و امثال ابومسلم خراسانی و یعقوب لیث صفاری از رهبران مبارز و نامدار جوانمردان مسلمان ایرانی است. که توانستند در مقابل ستمگران و زورگویان بنی‌امیه و بنی‌عباس قیام کرده و موجب تغییر و تحول شوند اوج فعالیت و شهرت آیین جوانمردی در جهان اسلام قرن ۳-۶-۷-۸ به دلیل نیاز شدید به فرهنگ ایثار و جوانمردی بوده است. و علت آن هم اوضاع آشفته و نابسامان روزگار بر اثر اختلافات، نزاع‌های داخلی و جنگ‌های صلیبی‌ها و تهاجم مغولان و ظلم و تبعیض حاکمان بوده است، در قرن هفتم ابوالعباس ناصرالدین (۵۷۵-۶۳۲ ق) و صلاح‌الدین ایوبی و ملک ظاهر بیبرس (۶۷۶ ق) از فرهنگ فتوت برای پیروزی خود با انتساب به آن استفاده کردند.

ابن بطوطه گزارشگر قرن هشتم از جهان اسلام از «رونق و رواج اهل تصوف و فتوت در جهان اسلام بخصوص در قاهره و بغداد آناتولی خراسان ماوراء نهر خبر می‌دهد و سربداران خراسان را انسان‌های پاک و اهل فتوت می‌شمارد»^۳.

و در قرن نهم در دوره تیموریان مشایخ صوفیه جایگاه رفیع و نفوذ زیادی داشتند و تیموریان با استفاده از نفوذ و محبوبیت آنها به پیشرفت‌های دست یافتند و ارباب تصوف و عرفان رفته رفته در آن دوره در تغییر و تحولات نقش‌های فراوان و متنوعی ایفا کردند و همین

۱- تاریخ ادبیات ایران از سعدی تا جامی، ج ۳، حاشیه حکمت، ص ۵۳۵.

۲- الاخوان فی خصائل الفتیان.

۳- ابن بطوطه، ج ۱، ص ۴۶۴-۴۶۵.

محبوبيت و نفوذ و نزديکي به ارباب قدرت و سياست باعث اقبال مردم به آنها و روي کار آمدن صفويان گرديد.

فتوت و تصوف

همانطوري که بيان شدريال، فتوت به عنوان يک خصلت ارزشمند و برجسته فرهنگ انساني و الهی مورد تأييد اديان و کتب آسمانی بوده و قرآن آن را از ويژگي های پيامبران و مردان خدا بيان می کند. فتوت نامی است که بر مجموعه ای از فضایل چون سخاوت، کرم و شجاعت اطلاق می شود در ظاهر امر فتوت و تصوف دو چيز متفاوت می باشند، اما آن دو آنقدر با هم نزديک اند که يک چيز و لازم و ملزوم يکديگر بشمار می روند. به طوري که گفته می شود آيين جوانمردی و تصوف همزادند. يعنی آن دو با هم به وجود آمده اند، و با هم رشد کرده اند به ويژه در کشورهای کهن صاحب تمدن و تدین، چون ايران، زودتر از هر جای ديگر فتوت رنگ تصوف گرفت. به عبارت ديگر فتوت و عياری جذب تصوف گرديد، چون در استقلال خواهی خداگرایی و خدمت گذاری و فداکاری مشترک و يکی بوده اند و اين ارتباط تا حدی است که آثار و نشانه های افکار صوفيه در رفتار و تعاليم جوانمردان در همه دوره های اسلامی ملموس و محسوس بوده و عکس آن هم صادق است، يعنی آثار اهل فتوت را در محيطها و رفتار صوفيان می توان ديد، به طوري که اکثر مردان بزرگ تصوف ايران به خصوص خراسان قبل از آنکه صوفي باشند مثل علی ابن احمد پوشنجی و احمد خضرويه و بزرگان فرقه ملامتیه به جوانمرد و جوانمردی شهره بودند. صوفيان از آغاز جوانمردی را از مبادی و اصول خویش می دانستند و ملامتيان ملامت را نوعی از جوانمردی می شمردند.

سعید نفیسی می نویسد: «فتوت یا جوانمردی به عنوان يک اصطلاح دینی و صوفیانه و اجتماعی عنوان مسلک خاص است که پس از تصوف پيش از هر طریقه ای در کشورهای اسلامی رواج داشته است»^۱ و يکی از جنبه های تصوف ايران آئين جوانمردی است و از جنبه های بسيار مهم تاریخی - اجتماعی ايران رواج آئين جوانمردی و تشکيل جمعیت های جوانمردان است و بزرگان متصوفه ايران همواره تصوف را برای خواص و جوانمردی را برای عوام لازم می دانستند، و هر دو فکر را با هم ترویج می کردند، لذا آئين جوانمردی قرن ها در

۱- سرچشمه تصوف در ايران، ص ۱۳۴.

ایران دوشادوش تصوف رواج کامل داشته و در میان عوام مؤثرترین وسیله بقای روح ملی ایران و قیام و ایستادگی در برابر بیگانگان و ستمگران بوده است و مهمترین جنبه آئین جوانمردی ایران پناه دادن و حمایت از بی‌پناهان و مظلومان بوده است و مهمترین خصال آنها سخاوت و ایثار و بی‌اعتنایی به مال و مقام و خونسردی در برابر حوادث و پیشامدها بوده است، دهخدا دو عنصر فتوت و تصوف را در فتوت اجتماعی ایران خیلی تأثیرگذار می‌داند «دو عنصر در فتوت خاصه فتوت اجتماعی تأثیر خاص و به سزائی داشته، تصوف و عیاری است (به عبارت دیگر) پس از آمیختن فتوت با تصوف و عیاری فتوت اجتماعی به وجود آمده است»^۱ چون اهل تصوف و عیاری در رعایت اخلاق انسانی و دفاع داوطلبانه از بینوایان و مظلومان و خدمت به مردم و جلوگیری از تهاجم دشمن شهره بودند و حق آنست که گفته شود، عیاری و تصوف دو عامل مهم تغییر فتوت لغوی استعاری به فتوت اصطلاحی شده است. برخی از نویسندگان مثل نجم‌الدین زرکوب از فتوت تعریفی ارائه می‌دهد که از نظر معنا و مفهوم شبیه و خیلی نزدیک تعریف تصوف می‌باشد؛ «فتوت صرف کردن وجود است و در طاعت حق و راحت خلق و نگاه داشتن فرموده خدای تعالی و نگاه داشتن سنت مصطفی و صحبت کردن با اهل خدا بر اهل فتوت لازم است»^۲ و سهروردی در نوشتار خود فتوت را مخ و مغز طریقت و طریقت را جزو فتوت می‌شمارد و آورده است:

فتوت را سه جزء است: شریعت، طریقت و حقیقت و اضافه می‌کند «اهل فتوت مثل اهل تصوف می‌بایستی به خصایل خوبی چون: زهد، ورع، قناعت، تقوای صدق، رضا، تواضع، ریاضت، فقر، اخلاص، فنا، بقا و توحید متخلق باشد و از صفات بدی چون: حرص، حسد، تزویر، نفاق، تکبر، فسق، شهوت‌رانی، دروغ، اذیت و آزار، غیبت و بهتان به دور باشد»^۳ از یک صوفی ملامتیه پرسیدند جوانمرد کیست؟ پاسخ داد: «کسی است که اعتذار آدم (ع)، صلاح نوح (ع)، وفای ابراهیم (ع)، صدق اسماعیل (ع)، اخلاص موسی (ع)، صبر ایوب (ع)، گریه داود (ع) سخای حضرت محمد (ص) و علم علی (ع) همه را یکجا دارد و با چنین مقامی

۱- لغت نامه دهخدا، ج ۳۷، ص ۵۹.

۲- رسایل جوانمردان، ص ۱۷۸، به نقل از فتوت نامه نجم‌الدین زرکوب.

۳- رسایل جوانمردان، ص ۱۸۵، به نقل از فتوت نامه نجم‌الدین زرکوب.

نفس خود را نکوهش می‌کند»^۱ و بزرگانی چون آملی، فتوت را از علوم متصوفه می‌شمارد. پس معلوم می‌شود اهل فتوت و تصوف در عرصه اندیشه و عمل چنان بوده‌اند، که تفکیک آن دو از یکدیگر بسیار دشوار می‌نماید. چون فتیان کارهایی انجام می‌دادند که صوفیان به آن ملتزم بودند، و در آداب و استفاده از خانقاه و پذیرایی از واردین و به کار بردن عنوان اخی و شیخ در یک شخص همه نشانگر رابطه بسیار نزدیک آن دو می‌باشد، و گفتار ابن بطوطه و کاشانی تأکید بر این نکته است ابن بطوطه در گزارش خود آورده است:

«گروه فتیان در غریب نوازی و اطعام و برآوردن حوائج مردم و دستگیری از مظلومان در تمام دنیا بی‌نظیرند. هر یک از گروه‌ها خانقاهی دارد مجهز به فرش و چراغ و لوازم ... من در تمام دنیا مردم نیکوتر از آنها ندیده‌ام»^۲.

کاشانی می‌نویسد: «اخی عنوان بزرگ فتیان و شیخ و بابا عنوان بزرگ تصوف بوده و گاهی اخی و بابا در معنی و شخص واحد بکار برده می‌شود و مشایخ به مریدان خود برادر خطاب می‌کردند»^۳ و فتیان نیز مانند صوفیان برای خود مکان مشخصی به نام زوایا و لنگر داشتند و گاهی خانقاه محل جوانمردان و سالکان بود و آن مکانها محل تجمع و تربیت و پذیرایی و خدمت بوده است، مانند سالکان تصوف جمع می‌شدند و برنامه‌های خاص اجرا می‌کردند و بخشی از درآمدهای خود را برای هزینه‌های جاری به آن اختصاص می‌دادند. آنها نیز متأثر از صوفیان به اختلاف مذهب توجه نداشتند یعنی تعصب مذهبی را بر جمع و کار خود راه نمی‌دادند و محل عمده فعالیتشان در نواحی خراسان و ماورالنهر بوده است. جوانمردان نیز مانند صوفیان برای خود اسناد فرقه فتوت قائل بودند و اکثر آنها فرقه خود را به امام علی می‌رساندند و سلمان فارسی و حذیفه یمانی را بعنوان خلیفه آن حضرت در فتوت می‌دانستند، و لباس فتوت را جزو خرقة مبارکه ذکر کرده‌اند. آئین فتوت همانطوری که ملاحظه می‌شود تعریف فتوت و صفات جوانمردان و مراسم و آداب لنگر و خانقاه و مترادف بودن شیخ و اخی در معنی و مصداق و در ادبیات و اخلاق حاکم اهل فتوت همگی نشانگر و تأیید کننده در مدعای ما در نزدیکی و یکی بودن فتوت و تصوف و عمق تأثیرگذاری آن دو بر یکدیگر

۱- ملامتیان صوفیان و جوانمردان، صص ۲۱-۲۴-۷۳.

۲- سفرنامه ابن بطوطه، ج ۱، ص ۳۴۸.

۳- تحفه اخوان کاشانی، ص ۳۹۱.

می‌باشد. بطوری که تصوف به فتوت معنویت بخشید و فتوت، تصوف را با اجتماع و مردم آشنا و نزدیک و مانوس نمود.

وجود مشایخ بزرگی چون احمد خضرویه بلخی (۲۴۰) ابو حفص عمر بن سلمی حداد نیشابوری (۲۶۵) ابوالحسن علی بن سهل صوفی پوشنگی (۳۸۴) و ابوسعید میهنی سرخسی (۴۴) و شیخ نجم الدین کبری (۶۱۶) شیخ جلال الدین محمد مولوی (۶۷۲) و علاءالدوله سمنانی (۷۳۶) و سید علی همدانی (۷۸۶) و شیخ خلیفه (۷۳۶) و شیخ حسن جوری (۷۴۳) و سید قوام مرعشی و حافظ شیرازی (۷۹۲) گواه بر آن است و همین روحیه فتوت در مشایخ صوفی باعث شد تا رهبری برخی از قیامها را علیه ظلم و بیگانه به عهده گرفته و حکومت‌هایی چون سربداران مرعشیان و صوفیان بوجود آوردند.

در هر صورت فتوت به عنوان یک فرهنگ و روش مطلوب انسانی و الهی در خدمت‌رسانی و خدمت‌گذاری به انسانهای نیازمند و مظلوم همیشه در جوامع انسانی وجود داشته و دارد، و به نوبه خود در طول تاریخ دارای جایگاه و نقش سازنده و خوب بوده است و علت ماندگاری و تأثیرگذاری و خوشنامی آن برمی‌گردد، با اینکه اهل فتوت بدون انتظار پاداش و چشمداشت خاص خدمت می‌کردند. و هدف کلی آنها توجه به مسائل معنوی و داشتن خصائل انسانی و کمک کردن به هم نوعان خود و سوق دادن جامعه به آن سمت و سو بوده است. آئین فتوت و جوانمردی به عنوان یک جریان فکری و اجتماعی مقبول و مطلوب و ارزشمند انسانی و الهی می‌تواند در زمانهای مختلف متناسب با مقتضیات و شرایط با شدت و ضعف ظهور و بروز یابد.

نتیجه

فتوت یا جوانمردی به عنوان یک خصلت خوب و ارزشمند انسانی و الهی و یک عنصر مطلوب و مؤثر دینی اجتماعی و فرهنگی مورد تأیید شرع، عقل و عرف دارای نقش و جایگاه مقبول بوده و همزاد تصوف و جلوه و تجسم عینی بخشی از تعالیم آن در جوامع محسوب می‌شود که اهل آن در تلاش بودند، ضمن آراسته شدن به فضایل و کمال و دوری از بدی‌ها و انحطاط برای دستیابی به معرفت و کمال و سعادت سخت‌ترین شرایط و لحظات با بذل جان و مال خویش به نیازمندان و مظلومان کمک کرده و برای آزادی و رفاه و امنیت و آرامش هموعان خود فداکاری نمایند، فتوت پس از اتحاد و امتزاج با نظام تصوف باعث کشیده شدن

صوفیان به صورت محسوس به اجتماع بود، و مدتی توانستند در آشفتگی و ناامنی اوضاع پناهگاه مطمئنی برای محرومان و ستمدیدگان باشند. برای همین در تاریخ ادبیات در لیست نیکنامان و نیکوکاران قرار گرفته و هنوز هم مورد مدح و ستایش بوده و از قهرمانان سرافراز جوامع بشری بشمار می‌روند. اهل فتوّت و تصوّف چهره محبوب قصه‌ها و حکایات و قافیه‌ساز اشعار و زینت بخش دیوان شاعران سوژه فیلم‌سازان و طالبان معنویت و انگیزه حماسه‌سرایان و سرمشق ایثار گران و خدمتگذاران می‌باشد.

منابع و مأخذ :

- ۱- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله، سفر نامه، ترجمه محمد علی موحد، ۱۳۳۰، انتشارات آگاه.
- ۲- براون، ادوارد، تاریخ ادبیات ایران، ترجمه فتح اله مجتبابی، ۱۳۸۱، تهران، نشر مروارید.
- ۳- حاکمی، اسماعیل، آیین فتوت و جوانمردی، ۱۳۸۲، چاپ اول، تهران، انتشارات اساطیر.
- ۴- رامبوری، غیاث الدین محمد بن جلال الدین بن مشرف الدین، فرهنگ غیاث اللغه، به کوشش منصور ثروت، جلد اول، ۱۳۶۳، چاپ اول تهران، انتشارات امیر کبیر.
- ۵- ریاض، محمد، فتوت نامه، به اهتمام عبدالکریم جریزه دار، ۱۳۸۲، چاپ اول، تهران، انتشارات اساطیر.
- ۶- رسائل جوانمردان، با تصحیح و مقدمه مرتضی صراف، ۱۳۷۰، چاپ دوم، تهران، انتشارات معین.
- ۷- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، ۱۳۶۹، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۸- عقیقی، ابوالعلاء، ملامتیان صوفیان و جوانمردان، ترجمه علی رضوی، ۱۳۴۴، کابل.
- ۹- کاشفی سبزواری، ملاحسین، فتوت نامه سلطانی، ۱۳۵۰، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- ۱۰- کاشانی، کمال الدین عبدالرزاق، الاخوان فی الخصائل الفتیان، با مقدمه و تصحیح و تعلیق سید محمد دامادی، ۱۳۶۹، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۱۱- کرین، هانری، آیین جوانمردی، ترجمه احسان نراقی، ۱۳۸۲، تهران انتشارات سخن.
- ۱۲- نفیسی، سعید، سرچشمه تصوف در ایران، ۱۳۷۷، تهران، انتشارات فروغی.